

تصحیح چند بیت از دیوان عمیق بخارایی براساس نسخه‌ای تازه یافته

احمدرضا یلمه‌ها*

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد دهقان، دهقان
(تاریخ دریافت: ۱۳۸۹/۱۱/۲۷، تاریخ تصویب: ۱۳۹۰/۰۲/۲۵)

چکیده

امیرالشعرا شهاب‌الدین عمیق بخارایی از شعرای اوایل قرن ششم هجری در ماوراءالنهر است. دیوان این شاعر، نخستین بار در سال ۱۳۰۷ در چهل و چهار صفحه به گونه‌ای نابسامان و بازاری در تبریز به چاپ رسید. پس از این چاپ، استاد سعید نفیسی برخی از اشعار این شاعر را از مجموعه‌ها و تذکره‌های مختلف جمع‌آوری کرد و در ۸۰۶ بیت از سوی کتابفروشی فروغی به چاپ رسانید. از آنجا که هیچ نسخه مدون و معتبری به عنوان نسخه اساس در دسترس این مصحح نبوده، برخی از ابیات دیوان در این تصحیح به گونه‌ای مبهم و تحریف‌شده، چاپ گردیده است. نگارنده سعی کرده با به دست آوردن یکی از نسخه‌های نفیس دیوان این شاعر که در کتابخانه ملی پاریس نگهداری می‌شود، برخی از تحریفات دیوان عمیق چاپ استاد نفیسی را تصحیح و تنقیح کند.

کلیدواژه‌ها: دیوان شعر، شعر فارسی، قرن ششم، عمیق بخارایی، نسخه خطی،
تصحیح

مقدمه

امیرالشعرا ابوالنجیب شهاب‌الدین عمیق بخارایی، از شاعران معروف اوایل قرن ششم هجری و از معاصران انوری، رشیدی سمرقندی (از شاعران ماوراءالنهر)، سوزنی، رشید وطواط و فلکی شروانی است. انوری وی را «استاد سخن» خوانده و چنان‌که از دیوانش استنباط می‌شود، از علوم متداول زمان خود آگاه بوده است. استاد ذبیح‌الله صفا می‌نویسد: «قصاید او که مشحون به انواع صنایع است، خود دلیل واضحی است بر اطلاع او از علوم و فنون ادبی. علاوه بر این، از اشعار او دلایلی درباره اطلاع وی از فلسفه و علوم به دست می‌آید» (صفا، ۱۳۷۳: ۵۳۸/۲). ویژگی عمده شعر عمیق، به کار بردن تشبیهات دقیق و لطیف و نیز الفاظ جزیل و محکم، توصیفات شیوا و زیبا و نیز عاری بودن کلام وی از تعقید و ابهام است.

تخلص او را برخی «عمیق» و «عمیقی» گفته‌اند و بعضی نیز تخلصش را در اصل «عقوق» (که نام مرغی هوشیار است) دانسته‌اند که بعدها توسط نسخا به صورت «عمعق» (که ظاهراً کلمه‌ای است بی‌معنی) درآمده است. ولی مرحوم نفیسی معتقد است که «نام عمعق را باید به فتح اول و سکون دوم و فتح سوم و سکون چهارم با دو عین و قاف دانست و هر توجیه دیگری در این زمینه بکنند نادرست است» (مقدمه دیوان، ص ۳۰).

دیوان این شاعر مشتمل بر قصاید، رباعیات و قطعات، برای نخستین بار در سال ۱۳۰۷ هجری در تبریز به چاپ رسید. این چاپ در ۴۴ صفحه مشتمل بر ۶۲۷ بیت از اشعار است که از بسیاری ابیات آن کلماتی افتاده و جای آن سفید مانده است. این دیوان، مجموعه‌ای است از اشعار چند تن از شاعران مانند لامعی گرگانی، رشید وطواط، امامی هروری، شمس‌الدین طبسی، شرف‌الدین حسام، سعدی و دیگران که به عنوان اشعار عمیق بخارایی به چاپ رسیده است. پس از این چاپ، استاد سعید نفیسی، مجموعه‌ای از اشعار این شاعر (مجموعاً ۸۰۶ بیت) را از مجموعه‌ها و تذکره‌ها و کتب تراجم احوال فراهم آورد و از سوی انتشارات فروغی به چاپ رسانید. این تصحیح بر اساس نسخه‌ای مشخص و مستند انجام پذیرفته و مصحح ارجمند، اشعاری را از این شاعر از آثار *لباب‌الالباب*، *حدائق السحر* رشید وطواط، *مونس الاحرار*، *تذکره دولتشاه*، *بهارستان جامی*، *خلاصه‌الاشعار*، *مجمع الفضل*، *هفت اقلیم*، *سلم‌السموات*، *آتشکده آذر*، *مجمع الفصحا*، *نگارستان* و *ریحانه‌الادب* گردآوری کرده و به چاپ رسانیده است. مصحح در مقدمه می‌نویسد:

آنچه در این صحایف از اشعار عمیق خواهد آمد، بیشتر از سفینه‌ها و مجموعه‌هایی است که در زمان‌های مختلف گرد آورده‌اند و در ضمن آنچه را که در کتاب‌های دیگر به نام او آورده‌اند، رعایت کرده‌ام. نخست در سال ۱۳۰۵ مجموعه‌ای از اشعار عمیق گرد آوردم و از این پس هر جا که چیزی یافتیم بر آن افزودم و اوراقی فراهم شد که در صحایف آینده این کتاب، منتشر می‌شود (مقدمه، ص ۱۲۵).

از آنجا که این دیوان، بر اساس تذکره‌ها و کتب تاریخ ادبیات فراهم گردیده و مصحح نسخه‌های متأخر و بعضاً مغلوپ در دست داشته و نسخه‌ای معتبر و مستند به عنوان نسخه‌ی اساس در دسترس نداشته، بسیاری از اشعار این دیوان به صورت مبهم و تحریف‌شده در متن دیوان ضبط گردیده است.

یکی از نسخه‌های نفیس و نسبتاً قدیمی از دیوان این شاعر، نسخه‌ای است که در کتابخانه ملی پاریس به شماره S.P.799 نگهداری می‌شود. این نسخه به خط خوش نسخ در ۲۰۴ برگ کتابت شده و در آغاز آن، نوشته شده است: این مجموعه مشتمل بر دیوان پنج شاعر به نام‌های عمیق بخارایی، حکیم سوزنی، رشید وطواط، فلکی شروانی، عماد شهرپاری (همراه با سرگذشت همه این‌ها از تقی‌الدین محمد حسینی) است. عکسی از این نسخه به شماره ۶۵۶ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. این نسخه حاوی بخش قابل توجهی از اشعار فلکی شروانی است که متن اشعار آن در تصحیح و چاپ استاد نفیسی، مورد استفاده واقع شده است. بسیاری از اشعار این شاعر به صورت صحیح در این نسخه ضبط گردیده و در هیچ یک از نسخه‌ها و کتب تذکره و تراجم احوال یافت نمی‌شود. از این رو، این نسخه در تصحیح دیوان این شاعر، بسیار مفید و کارآمد خواهد بود و نگارنده با مطابقت و مقایسه این نسخه با متن دیوان چاپ استاد نفیسی، برخی از ابیات مبهم و ناقص این دیوان را تکمیل و تصحیح کرده است.

گفتنی است علاوه بر این شرح حال عمیق بخارایی به نقل از خلاصه‌الاشعار تقی‌الدین محمد کاشانی آمده و این امر، حاکی از آن است که این نسخه از سده دهم به بعد کتابت گردیده و ظاهراً در سده یازدهم هجری استنساخ شده است. آغاز این شرح حال در این نسخه چنین است:

ذکر استادالشعرا ابوالنجیب عمیق بخاری، اصل وی از مدینه‌المحفوظ بخاراست و از جمله فحول شعرای آنجا، شاعری قدرت‌آثار و سخنوری به‌غایت نامدار بوده و به

لطف طبع و وفور فضل و زیور ادب و حلیه بزرگی از سایر شاعران ماوراءالنهر ممتاز می‌نمود.

پس از شرح حال نسبتاً طولانی این شاعر، در پایان این مقدمه می‌خوانیم: «اما وفاتش در بخارا بوده فی سنه ثلث و اربعین و خمسمائه و اشعار وی، آنچه به نظر رسیده، همین است که صورت تحریر افتاد».

علاوه بر این مجموعه، سفینه‌ای در کتابخانه مجلس شورای اسلامی مکتوب در سده یازدهم هجری وجود دارد که تنها شش صفحه (۲۸۹ بیت) از دیوان این شاعر را دربردارد و نویسنده این سطور علاوه بر نسخه عکسی پاریس، به این نسخه و نیز نسخه کتابخانه ملی که در قرن سیزدهم کتابت گردیده و آن هم هفت صفحه از اشعار این شاعر را دربردارد، مراجعه کرده است.

ابیات تحریف‌شده دیوان

ص ۱۲۹، بیت دهم:

نماز شام پدید آمده ز روی فلک

خیال‌وار کواکب چو مهره لعاب

در نسخه کتابخانه پاریس به جای مصراع دوم، چنین می‌خوانیم: «خیال نور کواکب چو مهره لبلاب».

واژه «لبلاب» به معنی ساحر و افسونگر است و ترکیب «مهره لبلاب» در اشعار دیگر شعرا نیز به کار رفته است:

چنان نمایاندم از آب دیده صورت او

که چهره پری از زیر مهره لبلاب

(نفت‌نامه، مدخل «لبلاب»)

بیت مورد بحث، در تشبیب قصیده‌ای از عمق بخارایی در وصف شب است و مفهوم بیت چنین است:

«در هنگام غروب، تصویر نور ستارگان در چهره آسمان، مانند مهره افسونگران هویداست».

ص ۱۳۰، بیت ۲۹:

نه عرض جاه وی اندیشه را کند تمکین

نه ارز جود وی اوهام را دهد پایاب

واژه «ارز» در این بیت بی‌ارتباط و نامفهوم است. در نسخهٔ پاریس، به جای این واژه، «بحر» ضبط گردیده که با مفهوم بیت و نیز «پایاب» در پایان بیت، سازگارتر است.

ص ۱۳۱، بیت ۳۵:

چه گفت؟ گفت که بخشش نه کوشش است به جهد

نه ملک اندر شمشیر و نیزه بود و نشاب

مفهوم بیت بدین صورت، مبهم و مطابق نسخهٔ تازه‌یافته، صحیح مصراع اول چنین است: «چه گفت؟ گفت که بخشش به کوشش است و به جهد». مؤید این ضبط بیت بعد این قصیده است:

بلی که دولت ایزد دهد، ولیکن مرد

حریص باید و کوشا به جستن اسباب

ص ۱۳۲، بیت ۴۸:

ز عکس جوشن، میدان چو دامن مریخ

ز خون دشمن، ساعد چو آلت قصاب

به جای ترکیب «آلت قصاب»، در نسخه موصوف «آبستی قصاب» به معنی آستین قصاب ضبط گردیده است.

ص ۱۳۳، بیت ۵۴:

خجسته بادت عید، ای خجسته عید جهان

خدات داد بدین رنج روزه مزد و ثواب

این بیت از ابیاتی است که دو بیت مجزا، خلط و ترکیب گردیده و به صورت یک بیت در متن دیوان چاپی و دیگر تذکره‌ها و کتب تاریخ ادبی ضبط گردیده است. در نسخهٔ پاریس می‌خوانیم:

خجسته بادت عید، ای خجسته عید جهان

ولیت گشته مصیب و عدوت گشته مصاب

سپهر گشته تو را بر همه مراد مطیع

خدات داده بدین رنج روزه مزد و ثواب

ص ۱۳۷، بیت ۱۰۳:

الا یا باد روح افزای چهرانگیز مشک افشان

خبر ده کان نگار ما ز حال ما خبر دارد؟

در نسخه عکسی کتابخانه پاریس به جای ترکیب «چهرانگیز»، «مهرانگیز» ضبط گردیده است.

ص ۱۴۲، بیت ۱۵۴:

خروشان و جوشان و بریان و گریان

بری گشته از خواب و بیزار از خود

این بیت در اثنای قصیده‌ای است با مطلع:

الا یا مشعبد شمال معنبر

بخار بخوری تو یا گرد عنبر

چنان که ملاحظه می‌شود، قافیۀ بیت با مطلع قصیده سازگار نیست. مطابق نسخه وصف شده، به جای «بیزار از خود»، «بیزار از خور» صحیح است و ظاهراً چنین تحریفاتی از اغلاط چاپی است که در این چاپ، نمونه‌های فراوانی دارد؛ مانند این بیت:

بزرگ اصل و کریم اطراف، صافی طبع کافر کف

بدیع آثار عالی قدر میمون فال فرح‌فر

(دیوان، ص ۱۵۶)

به جای ترکیب «کافر کف» که با مفهوم بیت سازگار نیست، «کافی کف» صحیح است.

ص ۱۵۱، بیت ۲۵۳:

فلک زان شرف، تا شود خاک پایت

شود هر شمی چون بساز مدبر

به جای «مدبر»، در این نسخه «مدور» آمده که با مفهوم بیت سازگارتر است.

ص ۱۵۱، بیت ۲۵۵:

زمین گردد از نعل اسبان مقرنس

هوا گردد از گرد میدان مغبر

واژه «مقرنس» که به معنی «گنبد یا ایوان آراسته و گچ‌بری شده» است با مفهوم این بیت چندان سازگار نیست و مطابق نسخه پاریس «مغریل» به معنی «سوراخ سوراخ شده چون غربال»

صحیح است. گفتنی است در فرهنگ *آندراج*، این بیت به عنوان شاهد برای واژه «مغربل» آمده است (ذیل مدخل «مغربل»).

ص ۱۶۴، بیت ۳۹۹:

گر یک نفس فراق تو اندیشه کردمی

گشتی ز بیم هجر، دل و جان من فگار

در نسخه پاریس به جای «بیم هجر»، «زخم هجر» ضبط گردید و این ترکیب با «فگار» به معنی «زخمی» در پایان بیت، ارتباط بیشتری دارد.

ص ۱۶۶، بیت ۴۱۶:

ای خسروی که دولت و اقبال روز و شب

دارند گرد درگه میمون تو قرار

ترکیب «گرد چیزی قرار داشتن» ناسازگار و مطابق نسخه پاریس، «مدار داشتن» صحیح است: «دارند گرد درگه میمون تو مدار».

ص ۱۶۷، بیت ۴۲۶:

بر حلق‌های جوشن خون مبارزان

گردد چو لعل خرده، به پیروزه بر نگار

در نسخه پاریس به جای «حلقه»، «غیبه» ضبط گردیده و «غیبه جوشن»، به معنی «پولک آهن و پولاد که بر جوشن نصب کنند»، از ترکیباتی است که در شعر فارسی سابقه فراوان دارد؛ برای نمونه:

ریخت از شاخ درختان از نهیب تیر او

غیبه‌های جوشن رز آبگون بر آبگیر

(سوزنی، نقل از لغت‌نامه مدخل «غیبه»)

ص ۱۷۷، بیت ۵۲۶:

مجره گشته به کردار مسندی ز بلور

سپهر گشته به کردار گنبدی ز رخام

در نسخه پاریس به جای «مسند»، «مسطر» به معنی خط کش ضبط گردیده که با مفهوم بیت و با «مجره» به معنی «کلهکشان» سازگارتر است. گفتنی است در مصراع دوم، در نسخه مذکور به جای «به کردار»، «نمودار» مضبوط است «سپهر گشته نمودار گنبدی ز رخام» و از

ویژگی‌های این شاعر، کاربرد آرایهٔ ترصیع و موازنه و نیز عدم تکرار قرینه در بیت است و چنین تکرار قرینه‌ای در این بیت از دیوان چاپی نیز مشهود است:

شعاع‌هاش پدید آرد از زمین یاقوت

شرارهاش برویاند از زمین روین

که در نسخهٔ پاریس به جای مصراع دوم می‌خوانیم «شرارهاش برویاند از هوا روین».

ص ۱۸۸، بیت ۶۴۵:

به دست دولت، شخص موافقان بردار

به تیغ نصرت، بیخ مخالفان برکن

این بیت به همین صورت مغلوط در متن دیوان چاپی استاد نفیسی، ضبط گردیده است. در نسخهٔ پاریس، صورت صحیح مصراع اول چنین ضبط گردیده است «به دست دولت بند موافقان بگشای».

ص ۱۹۲، بیت ۶۸۳:

نگاران چون بتان خلد هر یک با دگر زینت

درختان چون درخت خلد، هر یک با دگر الحان

واژهٔ «الحان» با مفهوم بیت سازگار نیست و در نسخهٔ پاریس «ریحان» ضبط گردیده که صحیح هم، چنین است.

ص ۱۹۸، بیت ۷۴۲:

سپهر ملاعب بساط مزور

چو برجنبند افراد گردند ضایع

به جای واژه «برجنبند» در نسخهٔ تازه‌یافته، «برچیند» ضبط گردیده که با توجه به مفهوم بیت، صحیح هم، چنین است.

ص ۲۰۰، بیت ۷۵۵:

با جام باده در وطن امروز برفروز

آن گوهری که هست مدد در صفای جان

در نسخهٔ پاریس به جای مصراع دوم چنین می‌خوانیم: «آن گوهری که هست بدو در، صفای جان».

نتیجه

از مجموع سخنان پیشین می‌توان نتیجه گرفت که تصحیحی که استاد سعید نفیسی از دیوان عمیق بخارایی، شاعر بزرگ عصر سلاجقه انجام داده و به زیور چاپ رسانده است، به دلایل مختلف اشکالات و ایرادات فراوانی دارد. چنان‌که مصحح در مقدمهٔ دیوان نیز اشاره کرده است، اشعار این دیوان بیشتر از سفینه‌ها و جنگ‌ها و مجموعه‌های در دسترس فراهم گردیده و مصحح نسخهٔ معتبر و مستندی به عنوان نسخهٔ اساس یا نسخهٔ بدل در دسترس نداشته است. از این رو بسیاری از ابیات این دیوان مبهم، محرف و برخی از ابیات محذوف یا به صورت ترکیب دو بیت در یک بیت بدون رعایت موازنه و ترصیع ضبط گردیده است. بر این اساس این چاپ نمی‌تواند متنی قابل استناد و مصحح از دیوان این شاعر باشد.

صفحهٔ نخست از نسخهٔ عکس پاریس

ذکر استاد الشعر ابو النخعی عمیق بخارایی
 اصل وی از مدینه المحفوظ بخاراست و از جمله قول و شطری
 این شاعری قدر است آثار و سخن و در بیخایت نامدار بوده و
 بلطف طبع و وفور فضل و زیور ادب و حلیه نزدیک از سایر
 شاعران ما و از آن شهر ممتاز می‌بود نه بهمتی عرض او سبیل
 کشتی و نه بهمتی دامن او آورد. شندی اسباب تقیث و
 عشرت او را مهیا و مهیا بود و همیشه محترم و توقیر در
 ولایت روزگار گذرآید و رشیدالدین و طوطی از
 زبانه او وصف برداشته و در کتاب حدائق الحقایق
 از او پسند آورده. شوق است که ظهور او در دولت خانانیا
 بود و در زمان سلطنت خضرخان که معاصر سلطان خلی
 بن اوجیهست از محمودیان و سلطان مغزالدین ملکشاه از
 سلجوقیان کارا و بالاکرت و در سلک ساداتمان و نزدیکان
 خان شاریه شریک گشت، و در آن ایام ما و از آن شهر و
 بلاد ترکستان در تصرف خان مذکور بوده و توران زمین بود
 دولت وی طریقی و ولایتی زاید از حد داشته و لشکر و
 سپاهی که پیش از آن و پس از آن کسی را نبوده و نخواهد بود و او را

دل از برین رسیدن بهشتا کاندود ز نذیر این دهند
وله ایضا

xvii) نوزده تا بیخود بر وزن فکنم برق در میان خود برین فکنم
نیز تا دوره تو من خیر باغ تمام ز هم نغم زود و بکن فکنم
وله

xix) آن سینه که از عارض تو خواسته تا من بری که حسن تو کاسته شد
در باغ ز خشت بهر تاشای دلم کل بود و بسوز نیاید کاسته شد
وله

xx) خط قر که جز مشک شد از خانه حسن
خورشید که روست کرم هنگامه حسن
ظفرای بلاغت و سواد حسن
در نیل زده از رشک خست خانه حسن
وله

xx) مردمان ما زنده جای در خانه زنی باشند زنان خانه نشین بچون
برعکس به کارین بیدار بچون در خانه زنی زن دم خانه نشین
وله

تمت الاعمال

میرزا محمد آقا

۶۴۴

صفحه پایانی نسخه

منابع و مآخذ

- پادشاه، محمد. (۱۳۶۴). *آندراج*. به کوشش محمد دبیرسیاقی. تهران: خیام.
- خاقانی شروانی، افضل الدین. (۱۳۶۸). *دیوان*. به کوشش ضیاءالدین سجادی. تهران: زوار.
- دانش پژوه، محمد تقی. (۱۳۴۸). *فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*. تهران: انتشارات دانشگاه.
- _____ . (۱۳۵۶). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی*. تهران: چاپخانه مجلس.

- سجادی، سیدضیاء‌الدین. (۱۳۸۲). *فرهنگ لغات و تعبیرات دیوان خاقانی*. تهران: زوآر.
- شهیدی، سید جعفر. (۱۳۷۶). *شرح لغات و مشکلات دیوان انوری ابیوردی*. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۷۳). *تاریخ ادبیات ایران*. تهران: انتشارات فردوس.
- عمیق بخارایی، شهاب‌الدین. (بی‌تا). *دیوان*. تصحیح سعید نفیسی. تهران: کتابفروشی فروغی.
- _____ . (بی‌تا). *دیوان*. نسخه خطی کتابخانه ملی پاریس. فیلم ۶۵۶ دانشگاه تهران.
- مایل هروی، نجیب. (۱۳۶۹). *تقد و تصحیح متون*. مشهد: آستان قدس رضوی.
- _____ . (۱۳۸۰). *تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی*. تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- منجد، صلاح‌الدین. (۱۳۶۴). *روش تصحیح کتاب‌های خطی*. ترجمه محمود فاضل. مشهد: انتشارات دانشگاه.
- منزوی، احمد. (۱۳۴۹). *فهرست نسخ خطی فارسی*. تهران: مؤسسه فرهنگی - منطقه‌ای.
- نفیسی، سعید. (۱۳۴۴). *تاریخ نظم و نثر در ایران و زبان فارسی*. تهران: کتابفروشی فروغی.